

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi

Hacettepe University Journal of Faculty of Letters

Haziran/June 2026 – 43(1), 257-275

doi:10.32600/huefd.1781269

Araştırma Makalesi – Research Article

Geliş Tarihi / Received: 10.09.2025 Kabul Tarihi / Accepted: 04.11.2025

Gilgameş Destanı'nda Bilgelik Metamorfozu: Eski Babilce ve Standart Babilce Versiyonlar Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme

The Metamorphosis of Wisdom in the Epic of Gilgamesh: A Comparative Study the Old Babylonian and Standard Babylonian Versions

Özlem ALBAYRAK*

Öz

Bilgelik edebiyatı başlığı altında kategorize edilen metinler, Eski Mezopotamya'da başlangıçta çiftçilik, zanaatkarlık ve kâtiplik gibi belirli becerileri ya da uyar yaşam için gerekli deneysel bilgiyi ifade eden bilgelik kavramının, MÖ 2. binyıldan 1. binyıla geçiş sürecinde önemli bir dönüşüm geçirdiğini göstermektedir. Bu tarihsel süreçten itibaren bilgelik, ömür boyu deneyimle edinilen insani bir nitelik olmaktan çıkarak, tanrısal bir sıfat ya da tanrılar tarafından seçilmiş kişilere bahşedilen ezoterik bir bilgi hâline gelmiştir. Biçimsel olarak epik bir anlatı özelliği taşıması nedeniyle modern araştırmacılar tarafından genellikle bilgelik edebiyatı kategorisine dâhil edilmeyen Gilgameş Destanı'nın günümüzde iyi bilinen iki ana versiyonu arasındaki farklılıklar, Eski Mezopotamya edebi geleneğindeki bu dönüşümün en erken tarihli kanıtlarından birini sunmaktadır. Destanın söz konusu versiyonlarından ilki, Gilgameş'in kadın meyhaneci Şiduri'den aldığı öğütlerle bilgelige ulaştığı ve yaklaşık MÖ 1700'e tarihlenen Eski Babilce versiyondur. Diğer versiyon ise, Gilgameş'in bilgelige sıradan ölümlülerin erişemeyeceği bir yer olan Utnapiştim'in diyarında ulaştığı ve yaklaşık MÖ 1100'e tarihlenen Standart Babilce versiyondur. Bu çalışmada, Gilgameş Destanı'nın Eski Babilce ve Standart Babilce versiyonları arasındaki üslup ve dil düzeyindeki farklılıklardan tematik, anlamsal ve yapısal boyuttaki önemli dönüşümlere kadar uzanan farklar karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bu karşılaştırmalı yöntem kapsamında, hem Gilgameş Destanı'nın bilgelik geleneğiyle ilişkisi incelenmiş hem de destan aracılığıyla Eski Mezopotamya'da bilgelik kavramının tanım ve kaynağında meydana gelen metamorfoz ile bu metamorfozun Kassit Dönemi'nde yaşanan entelektüel değişimlerle ilişkisi değerlendirilmiştir.

Anahtar sözcükler: Eski Mezopotamya, bilgelik, bilgelik edebiyatı, Gilgameş Destanı, Gilgameş, Şiduri, Utnapiştim.

*Doktora Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü. E-posta: o.allbayrak@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0481-0890

◇ Alan Editörü / Field Editor: Fatih YEŞİL

Bu eser Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Abstract

Texts categorized under the heading of Wisdom Literature indicate that the concept of wisdom, which initially referred to specific skills like farming, craftsmanship, and scribal work, or the experiential knowledge necessary for civilized life in Ancient Mesopotamia, underwent a significant transformation in the transition period from the 2nd millennium BCE to the 1st millennium BCE. Starting from this historical period, wisdom ceased to be a human quality acquired through lifelong experience and instead became a divine attribute or an esoteric knowledge bestowed upon those chosen by the gods. The differences between the two main versions of the Epic of Gilgamesh, which is generally not included in the Wisdom Literature category by modern researchers due to its formal characteristic as an epic narrative, offer one of the earliest pieces of evidence for this transformation in Ancient Mesopotamian literary tradition. The first of these versions is the Old Babylonian version, dated to approximately 1700 BCE, where Gilgamesh attains wisdom through the advice he receives from the female innkeeper Šiduri. The other version is the Standard Babylonian version, dated to approximately 1100 BCE, where Gilgamesh attains wisdom in Utnapištim's land, a place inaccessible to ordinary mortals. In this study, the differences between the Old Babylonian and Standard Babylonian versions of the Epic of Gilgamesh, ranging from stylistic and linguistic distinctions to significant transformations in thematic, semantic, and structural dimensions, have been examined comparatively. Within the scope of this comparative method, both the relationship of the Epic of Gilgamesh with the wisdom tradition has been investigated, and the metamorphosis in the definition and source of the concept of wisdom in Ancient Mesopotamia through the epic, along with the relationship of this metamorphosis with the intellectual changes experienced during the Kassite Period, has been evaluated.

Keywords: Ancient Mesopotamia, wisdom, wisdom literature, Epic of Gilgamesh, Gilgamesh, Šiduri, Utnapištim.

Giriş

Eski Mezopotamyalılar, MÖ 3. binyıldan itibaren toplumla ve tanrısal iradeyle uyum içinde başarılı bir yaşam sürme sanatını öğretmek amacıyla çok sayıda metin üretmiş olsalar da bu metinler için içsel bir tanım yapmamış ve bu metinleri bir tür olarak sınıflandırmamışlardır.¹ Bu nedenle 19. yüzyıldan itibaren modern Batı düşünce sistemi, Kitab-ı Mukaddes araştırmalarından yola çıkarak Eski Mezopotamya'nın gündelik yaşama ilişkin öğütler sunan ve dönemin entelektüel sorunlarını yansıtan metinlerini "bilgelik edebiyatı" başlığı altında değerlendirmeye başlamıştır. Bilgelik edebiyatı kavramı, modern araştırmacıların Eski Mezopotamya'nın yazılı mirasını anlamlandırmak ve sistematik biçimde incelemek üzere geliştirdikleri kuramsal bir çerçeve olarak günümüzde de geçerliliğini sürdürmektedir² (Lambert, 1960, s. 1; Samet, 2020, s. 328; Beaulieu, 2017, ss. 3-4; Cohen, 2013, s. 13).

Wilfred G. Lambert, 1960 yılında Eski Mezopotamya bilgeliği üzerine yazdığı *Babylonian Wisdom Literature* isimli ünlü eserinde bilgeliğin edebi bir tür olarak Kitab-ı Mukaddes'te yer alan *Eyüp, Süleyman'ın Özdeyişleri, Vaiz* kitapları için geçerli olduğunu, bilgeliğin edebi bir tür olarak her ne kadar Eski Mezopotamya'ya yabancı olsa da Kitab-ı Mukaddes'teki bilgelik kitaplarıyla içeriksel benzerlikler gösteren bir grup metin için de kullanılabileceğini, bu metinlerin konusunun Grek çağından günümüze felsefe olarak adlandırılan şey olduğunu belirtmiştir³ (Lambert, 1960, s. 1). Bu nedenle Lambert ve ardılları,

¹ Eski Mezopotamya'nın çivi yazılı yazını, kehanet ve büyü gibi teknik türler ile sesli olarak icra edilen şarkı ve ilahi gibi türler dışında kendine özgü tür adlandırmalarından yoksundur (Bkz. Cohen, 2013, s. 13; George, 2007, ss. 37-66).

² 20. yüzyılın son yirmi yılında bazı araştırmacılar, Wilfred G. Lambert'in yabancı bir kıtas temelinde yaptığı bilgelik edebiyatı tanımını ve bu tanım çerçevesinde gerçekleştirdiği sınıflandırmaların Eski Mezopotamya yazınına anlama bağlamında ne kadar geçerli olduğunu sorgulamışlardır (Bkz. Alster, 2005, s. 25; Vanstiphout, 1999, ss. 703-717). Yakın tarihli bir çalışmada ise Yoram Cohen, Eski Babil Krallığı kütüphane kataloglarında belirli metinlerin bir arada gruplandırıldığını ve Eski Babil Krallığı okullarında öğrencilerin bilgelik konulu metinleri ardışık olarak çalıştığını vurgulayarak, Eski Mezopotamya'da bilgeliğinin yerel bir edebi tür olarak geçerliliğini savunmuştur. Cohen tarafından çizilen bu çerçeve, Nili Samet'e göre Eski Mezopotamya bilgelik metinlerini yerel bir tür olarak tanımlanmak için yeterli değildir (Bkz. Cohen, 2013, s. 13; Samet, 2020, s. 329).

³ Wilfred G. Lambert, "*Babylonian Wisdom Literature*" adlı eserinde bilgeliğin edebi bir tür olarak yalnızca Kitab-ı Mukaddes'teki bilgelik kitapları için geçerli olduğunu savunur. Lambert'e göre, Eski Mezopotamya metinlerinin

Eski Mezopotamya'nın çivi yazılı yazınında yer alan atasözlerini, talimatları, acı çeken dindarların ağıtlarını ve öğüt veren ilahileri, Kitab-ı Mukaddes'teki bilgelik kitaplarında bir yansıma buldukları için bilgelik edebiyatı kategorisi içine dâhil etmişlerdir⁴ (Cohen, 2013, s. 1; Samet, 2023, ss. 216-229).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sumer yazınına toplamak ve daha iyi anlamak için Samuel Kramer ve Edmond Gordon önderliğinde ciddi çabalar sarf edilmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan günümüze kadar olan süreçte ise Eski Mezopotamya'nın yazın külliyyatı; Bendt Alster, Miguel Civil, Jacob Klein, Herman Vanstiphout ve Jeremy Black liderliğindeki ETCSL⁵ (Sumer Edebiyatı Elektronik Metin Külliyyatı) ekibinin çalışmalarının yanı sıra, Hattuşa, Emar ve Ugarit'te gerçekleştirilen arkeolojik kazılarla elde edilen yeni buluntular sayesinde önemli ölçüde genişlemiştir. Bu külliyyatın genişlemesiyle birlikte, bilgelik edebiyatı kategorisine, İbrani edebiyatında daha az rastlanan ancak bilgelik edebiyatının karakteristik özelliklerini taşıyan bilmeceler, Sumer okul diyalogları, fabl ve münazara gibi türler de eklenmiştir (Arnaud, 1987, ss. 377-382; Nougayrol, 1968, ss. 264-273; Pfeiffer, 1969, ss. 405-606; Lambert, 1995, s. 30; Foster, 2007, s. 13; Buccellati, 1981; Vanstiphout, 1999, ss. 703-717; Veldhuis 2003, s. 23).

Lambert ve ardıllarının dışsal bir kıstas temelinde yaptığı bilgelik edebiyatı sınıflandırmasına dahil edilen metinler, geleneksel olarak didaktik nitelikte kısa metinlerden oluşur. Bu nedenle, modern araştırmacılarca epik tür kapsamında destan olarak değerlendirilen Gilgameş Destanı bu kategoriye dahil edilmez.⁶ Eski Mezopotamya edebi geleneğinde tarihsel bir kralı veya olayı kurgusal bir bağlamda, üçüncü şahıs anlatımıyla aktaran ve çoğunlukla bilgelik temasıyla ilişkilendirilen bir diğer edebiyat türü ise Hans Güterbock tarafından "*narû edebiyatı*" olarak Albert Kirk Grayson tarafından ise "*kurgusal otobiyografi*" olarak tanımlanmıştır. Gilgameş Destanı'nın Standart Babilce versiyonunun prologu, en iyi bilinen narû edebiyatı örneklerinden biri olan Kutha Efsanesi'nden⁷ alıntılar içerdiği için, bazı araştırmacılar Gilgameş Destanı'nın Standart Babilce versiyonunu bu kategori içerisinde değerlendirmiştir (Veldhuis, 2003, s.29; Michalowski, 2010, ss. 7-8; George, 2007, ss. 37-66). Bununla birlikte destanın hem Eski Babilce versiyonu hem Standart Babilce versiyonu içerdiği ölüm, ölümsüzlük arayışı ve insan yaşamının amacı gibi derin temalar nedeniyle bilgelik edebiyatına kategorize edilen metinlerle de yakın bir ilişki içerisinde (George, 2007, ss. 37-66; Tigay, 1982, s. 51; George, 1999, s. xiii; Toorn, 2007, s. 21; Michalowski, 2010, ss. 7-8).

teolojik bakış açısı ve bilgeliğe dair anlayışı, Kitab-ı Mukaddes'teki bilgelik kitaplarından farklıdır. Başka bir deyişle, Eski Mezopotamya metinleri tematik açıdan Kitab-ı Mukaddes'teki bilgelik metinleriyle büyük ölçüde benzerlik gösterse de teolojik içerik ve bağlam açısından farklılık gösterir (Bkz. Cohen, 2013, s. 1). Öte yandan, daha erken tarihli bir çalışma olan "*Babylonian Wisdom*" adlı eserinde Asurolog Stephen Herbert Langdon, Eski Mezopotamya bilgelik metinlerinin Kitab-ı Mukaddes'teki bilgelik metinleri kadar derin ve kapsamlı olduğunu vurgulamıştır (Bkz. Langdon, 1923, s. 1).

⁴ Bilgelik edebiyatına kategorize edilen metinlerin çoğu, İsin ve Eski Babil Krallığı dönemlerinde faaliyet gösteren *edubba* adı verilen kâtiplik okullarında yazılmış tabletlerden oluşmaktadır. Araştırmacılar, bu eğitim materyallerini genellikle "*retorik koleksiyonlar*" veya "*okul eğitimi alıştırmaları*" olarak adlandırmaktadır (Bkz. Beaulieu, 2007, s. 4).

⁵ Electronic Text Corpus of Sumerian Literature (ETCSL), Sumer edebiyatına ait metinlere ve bunların İngilizce çevirilerine çevrimiçi erişim sağlayan bir dijital kütüphanedir. 1997 yılında Jeremy Black tarafından kurulmuş olan proje, Sumeroloji araştırmalarında dijital filolojinin öncü örneklerinden biri kabul edilir. Projenin finansmanı 2006 yılında sona ermiş ve resmî olarak kapatılmıştır. Ancak, web sitesi hâlen çevrimiçi olarak erişilebilir durumdadır (Bkz. <https://etcsl.orinst.ox.ac.uk/>).

⁶ Yarattılışla ilgili evrensel anlatıları içeren mit kavramının ve edebi bir tür olarak uzun, kahramanlık temalı anlatıları ifade eden destan kavramının Eski Mezopotamya bağlamında birebir karşılığı yoktur. Eski Mezopotamya metinlerinin destan olarak sınıflandırılması, esasen farklı kültürlerdeki destanlarla kurulan dolaylı benzerliklere dayanmaktadır; dolayısıyla bu sınıflandırma modern bir perspektife aittir ve metinlerin kendi tarihsel bağlamıyla örtüşmez (Bkz. George, 2007, ss. 37-66; Michalowski, 2010, ss. 7-8).

⁷ Kutha Efsanesi, Akad kralı Narâm-Sîn'in Kutha kentinde meydana gelen gizemli bir istilaya, tanrıların planını kavrayamadan askeri güçle karşı koyma çabasını ve bu girişimin başarısızlıkla sonuçlanarak tanrılar tarafından cezalandırılmasını konu alır (Bkz. Finkelstein, 1957, ss. 83-88).

Bu ilişkiye rağmen mevcut çalışmalar, destanı çoğunlukla bir kahramanlık öyküsü olarak ele almış ve destanın bilgelik edebiyatı geleneğiyle ilişkisine yeterince odaklanmamıştır. Bu literatür boşluğunu gidermek üzere, bu çalışmanın temel amacı, Gilgameş Destanı'nın Eski Babilce ve Standart Babilce versiyonları arasındaki farklılıklara dayanarak, MÖ 2. binyılda Eski Mezopotamya bilgelik edebiyatında deneyim yoluyla kazanılan bilgiden tanrısal âlemden gelen bilgiye doğru yaşanan dönüşümü—başka bir deyişle bilgeliğin tanımında ve kaynağında meydana gelen metamorfozu—destanda açıkça ortaya koymak ve böylece destanın Babilli ve Asurlu kâtipler ile âlimlerin bakış açısına göre gerçek bir bilgelik metni işlevi gördüğünü kanıtlamaktır.

Gilgameş Destanı'nın Tarihsel Arka Planı ve Edebi Gelişimi

MÖ 3. binyılın sonunda Güney Mezopotamya'daki çeşitli şehir devletlerinin ve krallıkların iktidar iddialarını meşrulaştırmak amacıyla oluşturulan Sumer Kral Listesi'nin en eski nüshası, III. Ur Krallığı dönemine tarihlendirilmektedir.⁸ Söz konusu listede, Tufan sonrası döneme yerleştirilen Gilgameş'in, Kullaba'nın⁹ En'i olarak 126 yıl hüküm sürdüğü ve babasının önemsiz (ya da hayalet) biri olduğu belirtilmiştir (Rubio, 2011, s. 33).

Sumer Kral Listesi'nde Gilgameş, Uruk'un birinci hanedanının beşinci kralı olarak gösterilmektedir. Bu nedenle Gilgameş'in hükümranlığı, Erken Hanedanlık Dönemi'nin ikinci evresine, yani yaklaşık MÖ 2700-2500 yıllarına tarihlendirilmektedir (Tigay, 1982, s. 13). Ancak, bu döneme ait Uruk kralı Gilgameş'in varlığını doğrulayan herhangi bir tarihsel metin bulunmamaktadır. Bununla birlikte Gilgameş'in bazı metinlerde, tarihsel kaynaklarda varlığı doğrulanan Kiş ve Ur şehir devletlerinin krallarıyla birlikte anılması, birçok araştırmacının Gilgameş'in tarihsel bir şahsiyet olması gerektiği sonucuna varmasına yol açmıştır¹⁰(Tigay, 1982, s. 13). Ancak Gilgameş ile ilgili epik metinlerin Sumer geleneğinde çok erken bir dönemde var olması, onun tarihi bir kişilikten ziyade efsanevi ve hatta mitolojik bir karakter olduğunu göstermektedir (Ackerman, 2005, s. 37). Öte yandan İsin Hanedanlığı'nın ilk kralı İşbi-Erra döneminde yazıldığı varsayılan 32 satırlık Tummal Kroniği'nde ise Gilgameş, Enlil'in kutsal mekanı Tummal'ı onaran ve Ninlil'i oraya getiren krallar arasında listelenmektedir. Söz konusu kronik, kraliyet meşruiyetini pekiştirmeyi hedefleyen edebi bir kurgu olsa da Gilgameş'in adının bu metinde yer alması onun sadece efsanevi bir figür değil, aynı zamanda tarihsel bellek içinde bir kral olarak da algılandığını ortaya koymaktadır (Sollberger, 1962, ss. 40-47; Oelsner, 2003, ss. 209-224; Michalowski, 2006, ss. 145-165; Rubio, 2011, s. 53).

Eski Mezopotamya edebi geleneğinde, Uruk şehrinin efsanevi eski kralı ve surlarının inşaatçısı olarak tanıtılan Gilgameş, annesi tanrıça Ninsun ve babası Uruk kralı Lugalbanda olduğu belirtilen, üçte ikisi ilahi üçte biri insan olan mitolojik bir figür olarak tasvir edilmektedir (Tigay, 1982, ss. 3-4; Foster, 2018, s. xi). Bu mitolojik kimlik, tarihi kayıtlarda da yankı bulur ve MÖ 19. yüzyılda Uruk kralı olan Anam, Uruk surlarında gerçekleştirdiği onarım çalışmalarını anlatan bir yazıtında Gilgameş'i kentinin surlarının mimarı olarak anar. Arkeologlar, yaklaşık on kilometre uzunluğunda ve dokuz yüzden fazla kuleye sahip söz konusu surların erken tarihli evresini yaklaşık MÖ 2700 yılına tarihlendirmektedir. Dolayısıyla, edebi metinlere göre Gilgameş tarihi bir şahsiyet olarak kabul edilirse, bu dönemde Uruk'u yönetmiş olması gerekmektedir (Tigay, 1982, s. 14; Foster, 2018, s. xi).

⁸ Söz konusu liste sadece Güney Mezopotamya'da değil, aynı zamanda Eski Asur Krallığı döneminde Şamşi-Adad'ın başkenti olan Şubat-Enlil'de de bulunmuştur (Bkz. Steinkeller, 2003, ss. 267-292).

⁹ Uruk kenti, Eanna ve Kullaba adlı iki yerleşim yerinin birleşmesiyle ortaya çıkmıştır (Bkz. Rubio, 2011, s. 33).

¹⁰ Gilgameş'in; Kiş kralı Enmebaragesi ve oğlu Agga ile olan kronolojik ve askeri bağlantıları ile Ur kralı Mesanepadda ve oğulları Aannepadda ve Meskiagnunna ile olan kronolojik ilişkisi hakkında detaylı bilgi için (Bkz. Klein 1976, ss. 271-292; Gordon, 1953, ss. 27-30; Edzard, 1958, s. 57; Kramer, 1958, ss. 54-58).

Edebi ve tarihsel kayıtlarda Uruk kralı olarak anılan Gilgameş'in tarihsel bir şahsiyet olduğu yönündeki iddialar, kesin bir kanıtla desteklenmediğinden bir inanç meselesi olarak kalsa da onun bilgeliğe giden yolunu konu alan Gilgameş Destanı, 6.000 yıllık arkeolojik ve 3.000 yılı aşkın yazılı bir geçmişe sahip olan Eski Mezopotamya'da uzun soluklu bir aktarım geçmişine sahiptir (Michalowski, 2010, s. 12). Destanın ortaya çıktığı coğrafya da çivi yazısı, MÖ 4. binyılın son çeyreğinde büyük kentsel kurumların, sarayların ve tapınakların yönetiminin insan hafızasının sınırlarını aşacak ölçüde karmaşıklaşmasıyla icat edilmiştir. Bölgedeki ilk çivi yazılı belgeler ise, Eski Mezopotamya'nın güneyindeki Uruk kentinden gelmekte olup yaklaşık MÖ 3200'e tarihlendirilmektedir.¹¹ Bu ilk yazı sistemi esasen bir notasyon aracı olduğundan konuşmanın tam olarak yazıya aktarılması amacıyla tasarlanmamıştır; bu nedenle Gilgameş'e dair öykülerin başlangıçta tüm destanlarda olduğu gibi sözlü olarak aktarılagelmiş olması muhtemeldir (Michalowski, 2010, s. 8; Moss, 2004, s. 153).

MÖ 2600 civarında Eski Mezopotamya'da ilk yazı sistemi doğal dile yaklaşmış ve karmaşık mesajlar iletmeye başlamıştır. Bu gelişmeyle birlikte, başlangıçta sözlü olarak aktarılan edebi kültür de kâtipler tarafından kil tabletler üzerine kaydedilmeye başlanmıştır. Erken Hanedanlık Dönemi'ne tarihlenen mitolojik şiirler içeren tabletlerin büyük çoğunluğu Sumerce yazılmıştır (Rubio, 2011, s. 15) Ancak daha az sayıda olmakla birlikte bu döneme tarihlenen Semitik dillerde yazılmış, mitolojik şiirler içeren tabletler de bulunmaktadır (Krebernik, 1998, ss. 317-325). Söz konusu şiirler, yazı sisteminin dili tam olarak ifade edebilecek olgunluğa ulaşamaması nedeniyle günümüzde bütünüyle çevrilememektedir. Bununla birlikte, bu şiirler arasında Gilgameş ilgili herhangi bir anlatıya rastlanılmamıştır (Michalowski, 2010, s. 19).

MÖ 2600 civarına tarihlenen kil tabletlerden, Aşağı Mezopotamya'da iki farklı dil konuşan toplulukların bir arada yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu dillerden biri, bilinen hiçbir dille akrabalığı olmayan izole bir dil olan Sumerce; diğeri ise Sami dil ailesine mensup İbranice ve Arapça ile uzaktan akraba olan Akadca'dır. En eski yazılı belgelerin dili olduğu anlaşılan Sumerce güneydeki kentleşmiş bölgelerde; Akadca ise daha çok kuzeydeki kırsal alanlarda baskındır (George, 1999, s. xvi; Rubio, 2011, s. 11). Ancak Akadlı Sargon'un MÖ 24. yüzyılda Sumer ve Akad'ın çeşitli krallıklarını birleştirmesi, yalnızca siyasi ve ekonomik yapıyı değil, kültürel yapıyı da köklü biçimde etkilemiştir. Sargon ve haleflerinin (Rimuş, Maniştüşu, Narām-Sîn, Şarkalişarri) yaklaşık 150 yıl hüküm sürdüğü Sargonik Dönem ya da Akad Krallığı Dönemi olarak adlandırılan tarihsel süreçte, Akadca Eski Mezopotamya'nın başat dili haline gelirken, Sumerce konuşma dili olarak işlevini yitirmiştir (Foster, 2010, ss. 110-146; Moss, 2004, ss. 153-154). Akad Krallığı dönemine ait Akadca veya Sumerce çivi yazılı edebi metin sayısı oldukça sınırlıdır ve bu metinler arasında Gilgameş ile ilgili anlatılar bulunmamaktadır (George, 1999, s. xviii). Bununla birlikte, Gilgameş ile Enkidu'nun karşılaşmasını tasvir eden Urkeş'teki küçük bir plaka, Akad Krallığı döneminde Gilgameş'e dair anlatıların sözlü gelenekle aktarıldığına dair güçlü kanıtlar sunmaktadır (Şekil 1) (Buccellati, 2019, ss. 114-119).

---

¹¹ Bazı araştırmacılar, Sumer dilinin ilk yazılı kanıtlarının Uruk IV (MÖ 3500-3200) ve Uruk III (MÖ 3200-2900) fazlarından gelen metinler değil, Ur'dan gelen arkaik metinler (MÖ 2700-2600) olduğunu ileri sürmektedir (Bkz. Englund, 1998, s. 81).

Şekil 1. Urkeş Plakası: Gilgameş ile Enkidu.¹²

Akad Krallığı'nın çöküşünün ardından güneydeki Ur kentinde kurulan III. Ur Krallığı (MÖ 2112-2004) döneminde Sumerce konuşma dili olarak önemini yitirse de yazı dili olarak kullanımı yaygınlaşmıştır. Ancak, Akad Krallığı döneminde olduğu gibi III. Ur Krallığı döneminden de günümüze ulaşan edebi metin sayısı oldukça sınırlıdır ve bu metinlerin büyük bir bölümü Nippur'daki İnanna Tapınağı'ndan gelmektedir (Westenholz, 1974-1977, ss. 95-110; Tigay, 1982, s. 41; Michalowski, 2010, s. 13; Rubio, 2011, s. 11). Bu sınırlı edebi külliyat içerisinde, III. Ur Krallığı'nın kurucusu Ur-Nammu ve oğlu Şulgi'nin, hanedanlarına tarihsel meşruiyet kazandırmak amacıyla kendilerini Uruk'un efsanevi kralı ve görkemli şehir surlarının inşaatçısı Gilgameş'in kardeşi ve Lugalbanda'nın oğlu olarak tanıttıkları ilahiler de yer almaktadır. Söz konusu ilahilerde yer alan siyasi söylemler dönemin şairlerini, Gilgameş ile babası Lugalbanda'nın yaşamlarını ve kahramanlıklarını konu alan anlatılar yazmaya teşvik etmiştir (Tigay, 1982, s.14; Michalowski, 2010, s. 20; Foster, 2018, s. xii; Moss, 2004, s. 153, Ackerman, 2005, ss. 33-47). III. Ur Krallığı dönemine ait dört metin Lugalbanda'dan bahsetmekle birlikte bunlardan yalnızca biri incelenebilecek niteliktedir; diğer üç metin parçalı olup sonraki dönemlerden bilinen herhangi bir metinle ilişkilendirilememiştir. Aynı döneme ait Gilgameş'e dair şiirleri içeren ise beş tablet bulunmaktadır. Söz konusu tabletlerden üçü parçalıdır ve Uruk kralı hakkında bilinen herhangi bir öyküye ait görünmemektedir. Bir diğer tablet ise Gilgameş'in cinsel bir macerasını konu almaktadır. Bu tablet benzersizdir ve muhtemelen MÖ 18. yüzyıldan önce edebi külliyattan çıkarılmış bir anlatıyı temsil etmektedir. Eski Babil Krallığı döneminden bilinen bir Gilgameş şiiriyle bağlantılı III. Ur Krallığı dönemine ait tek tablet ise, *Gilgameş ve Gök Boğası*'ndan alıntı içeren bir tablettir (Tigay, 1982, ss. 23-24; Michalowski, 2010, s. 19).

MÖ 18. yüzyılda Babil'in ünlü kralı Hammurabi'nin Akad ve Sumer topraklarını egemenliği altına almasıyla birlikte yazılı kültürde Akadca'nın bir lehçesi olan Babilce öne çıkmaya başlasa da Sumerce sahip olduğu tarihsel ve kültürel prestij sayesinde genç kâtiplerin yetiştirildiği *edubba* adı verilen okulların müfredatında mutlaka öğretilmesi gereken bir dil olmaya devam etmiştir. Bu durum bir Babil atasözünde şu şekilde ifade edilmiştir: “*Sumerce bilmeyen bir kâtip, ne işe yarar? Hiçbir işe yaramaz!*” (George, 1999, s. xviii).

Eski Babil Krallığı döneminde genç kâtip adayları, dikte ve ezber yoluyla Sumerce metinleri kopyalardı. Onların ustalaşması gereken en ileri düzey Sumerce metinler ise geleneksel Sumer edebi

¹² Urkeş Plakası, III. Ur Krallığı dönemine tarihlenen bir yerleşim tabakasından gelmektedir. Ancak, buluntu yeri ve üslup özellikleri dikkate alınarak, Akad Krallığı'nın erken dönemlerine tarihlendirilmektedir. Bu durum, plağın aslında yerleşim tabakasına ait olmayıp kazılar sırasında daha derin katmanlardan yukarı taşınmış olabileceğini göstermektedir (Bkz. Buccellati, 2019, ss. 114-119).

eserlerinden oluşan bir derlemeydi. Bu derlemelerin önemli bir kısmı kâtiplerin eğitildiği Nippur'daki orta büyüklükteki evlerde ele geçirilmiştir. Öte yandan Ur, Uruk, Şippar, Kiş, İsin, Susa ve Mê-Turan gibi diğer kentlerde de az sayıda tablet ele geçirilmiştir (Tigay, 1982, s. 12; Michalowski, 2010, s. 17). Bu tabletler arasında, büyük olasılıkla Kral Şulgi'nin Tablet Evleri'nde yer alan orijinal metinlerden türetilmiş Gilgameş'e dair Sumerce şiirler de yer almaktadır. Söz konusu Sumerce şiirlerde Gilgameş'in adının "Bilgameş" şeklinde geçtiği ileri sürülmüştür. Andrew George, bu iki ismin saray ve yazıcı çevreleri ile halk arasındaki farklı telaffuzları¹³ temsil ettiğini savunmuştur. Ancak filolojik ve epigrafik kanıtlar, Akadca kaynaklarda olduğu gibi Sumerce kaynaklarda da Bilgameş yerine Gilgameş okunması gerektiğini göstermektedir (Rubio, 2012, ss. 8-9; Nurullin, 2012, ss. 209-224). Eski Babil Krallığı'nın kâtip okullarında okutulduğu bilinen bu isimle yazılmış Sumerce şiirler ise şu şekildedir: *Gilgameş ve Huwawa A*, *Gilgameş ve Huwawa B*, *Gilgameş, Enkidu ve Ölüler Diyarı*, *Gilgameş ve Akka*, *Gilgameş ve Gök Boğası*, *Gilgameş'in Ölümü* (Tigay, 1982, ss. 23-24; Frayne, 2001, ss. 103-158; George, 1999, ss. 141-195; Maden, 2015, s. xxi-xxii; Michalowski, 2010, s. 17).

MÖ 18. yüzyılda Eski Babil Krallığı'nın kâtip okullarında en çok okutulan Gilgameş öyküsü, Gilgameş ve Huwawa A'dır. Metin; Nippur, Kiş, Şippar, Susa, Uruk ve İsin kentlerinde bulunan tabletlerden ve Nippur ile Ur'daki edebiyat kataloglarından¹⁴ bilinmektedir (Edzard, 1990, ss. 165-203; Edzard, 1991, ss. 165-233). Bu metin, Gilgameş ile Enkidu'nun Uruk'tan Sedir Ormanı'na doğru yaptıkları seferi konu almaktadır (Tigay, 1982, ss. 31-33; Frayne, 2001, s. 125; George, 1999, ss. 149-150; Rubio, 2011, s. 48). Söz konusu anlatı, Gilgameş Destanı'nın Standart Babilce versiyonunun III-V. tabletlerine de uyarlanmıştır. Gilgameş ve Huwawa A'nın kısa bir versiyonu olan Gilgameş ve Huwawa B şiiri ise, Nippur ve Ur'daki edebiyat kataloglarında yer almasına karşın çok daha az sayıda kopyayla belgelenmiştir (Edzard, 1993, s. 1-60).

Nippur ve Ur'dan gelen edebi kataloglarda listelenen yaklaşık 300 satırlık Gilgameş, Enkidu ve Ölüler Diyarı şiiri de Eski Babil Krallığı'nın Nippur ve Ur kentlerindeki kâtip okullarında oldukça popülerdi. Bu nedenle, şiiri içeren çok sayıda tablet Nippur ve Ur'da bulunmuştur. Ayrıca kaynağı bilinmeyen tek bir parça da mevcuttur. Diğer Sumerce şiirlerden farklı olarak evrenin yaratılışını konu alan mitolojik bir girişle başlayan bu şiir, Enkidu'nun yeraltı dünyası hakkındaki anlattıkları sayesinde atalarının durumunu öğrenen Gilgameş'in, onlara karşı sorumluluğunu yerine getirip yas törenleri düzenlemesini ve bu törenleri halka öğretmesini konu alır. Metnin 172. satırından itibaren olan bölümü, MÖ 1. binyılın başlarında neredeyse kelimesi kelimesine Akadca'ya çevrilmiş ve Gilgameş Destanı'nın Standart Babilce versiyonuna XII. tablet olarak eklenmiştir (Tigay, 1982, ss. 29-30; George, 1999, ss. 175-178; Frayne, 2001, ss. 109-110; Rubio, 2011, s. 48).

Kiş Kralı Akka'nın Uruk'a karşı düzenlediği başarısız kuşatmayı konu edinen Gilgameş ve Akka şiiri, 114 satırlık uzunluğuyla Sumerce yazılan Gilgameş şiirleri arasında en kısa olanıdır. Şiir; Nippur ve Ur kataloglarında yer almasına karşın, kaynağı bilinmeyen bir istisna hariç, Nippur'dan gelen tabletlerden bilinmektedir (Katz, 1993, ss. 1-72). Bu şiir, Gilgameş Destanı'nın Standart Babilce versiyonunda doğrudan yer almaz. Ancak Gilgameş'in şehrin ileri gelenlerinden ve gençlerinden onay talep etme motifi, destanın Standart Babilce versiyonunun II. tabletinde yer alan Sedir Ormanları seferi bağlamında kendisine bir karşılık bulmaktadır (Frayne, 2001, s. 104; Rubio, 2011, s. 49).

¹³ Andrew George, Bilgameş adının MÖ 3. binyılın sonlarında saray ve yazıcı çevrelerinde edebi bir telaffuz olarak kullanıldığını, Gilgameş adının ise halk arasında kullanıldığını savunur. Sumerce'de /b/ ve /g/ harfleri arasında bir değişim gözlemlense de bu durum fonetik bir kaymadan ziyade işaretlerin yazımındaki imla veya aksan değişikliklerinden kaynaklanmaktadır (Bkz. Rubio, 2012, ss. 8-9).

¹⁴ Eski Babil Krallığı dönemine tarihlenen bir düzine katalog mevcuttur; bunlar arasında Nippur ve Ur'dan gelen kataloglar özellikle önem arz etmektedir. Söz konusu bu iki katalog, beş temel kompozisyon grubuna odaklanmaktadır: 1. Aratta döngüleri ve Gilgameş hikâyeleri gibi anlatısal eserler. 2. Tapınak ilahileri koleksiyonu ve Sumer Kral Listesi gibi ideolojik veya teopolitik öneme sahip kompozisyonlar. 3. Kraliyet ve tanrısal ilahiler 4. Akad laneti de dâhil olmak üzere şehir ağıtları. 5. Edubba ortamıyla ilişkili tartışmalar, diyaloglar ve kompozisyonlar gibi kâtip çevresiyle yakından ilgili eserler (Bkz. Rubio, 2011, s. 27).

Gilgameş ve Gök Boğası şiiri, Nippur ve Ur'un edebi kataloglarında listelenmiştir. Ancak şiirin önemli iki kaynağı, Diyala Nehri kıyısındaki Mê-Turan kasabası ve Batı Babil'deki Dilbat'tan gelmektedir (George, 1999, s. 167). Şiir; Gilgameş'in İnanna'nın öfkesini üzerine çekmesi sonucunda Enkidu ile birlikte Gök Boğası'yla savaşıp onu öldürmesini konu edinir. Bu anlatı, Gilgameş Destanı'nın Standart Babilce versiyonunun VI. tabletinin öncülü olarak kabul edilse de, iki metnin başlangıç bölümleri arasında belirgin farklılıklar mevcuttur (Tigay, 1982, s. 24; George, 1999, ss. 166-169; Frayne, 2001, s. 138; Maden, 2015, s. xxi; Rubio, 2011, ss. 48-49).

Gilgameş'in Ölümü şiiri, diğer Gilgameş şiirlerinden farklı olarak ne bir edebi katalogda listelenmiş ne de Gilgameş Destanı'nın Standart Babilce versiyonuna dahil edilmiştir. Nippur ve Mê-Turan'dan gelen tabletlerden bilinen bu metin, Gilgameş'in ölümü, cenazesi ve öteki dünyadaki yazgısını konu edinir. Hikâye bu yönü itibarıyla, Babilce versiyonların ana teması olan sonsuz yaşam arayışından ayrışır. Ancak Enkidu'nun ölümü, cenazesi ve gömülmesiyle ilgili bazı unsurlar Gilgameş Destanı'nın Standart Babilce versiyonunun VII. ve VIII. tabletlerinde de bulunur (Tigay, 1982, ss. 25-26; George, 1999, ss. 195-197; Michalowski, 2010, s. 18; Frayne, 2001, s. 190).

Eski Babil Krallığı döneminden, Babil okullarından gelen çok sayıda Sumerce edebi tabletin yanı sıra kaynağı kesin olarak bilinmeyen Akadca yazılmış sınırlı sayıda çağdaş edebi tablet de günümüze ulaşmıştır. Söz konusu tabletler arasında yer alan Pennsylvania tableti, Yale tableti, Şippar'dan geldiği düşünülen bir fragman, Philadelphia Üniversitesi Müzesi'ndeki bir fragman¹⁵, Nippur'dan gelen bir okul tableti¹⁶, Tell Harmal tabletleri¹⁷, Ishchali tableti¹⁸ ve kaynağı bilinmeyen bir tablet¹⁹ Gilgameş'e dair Sumerce hikâyelere dayanılarak bir araya getirilmiş Akadca anlatıları içermektedir. Bu tabletler, Gilgameş' Destanı'nın ilk

¹⁵ Philadelphia Üniversitesi Müzesi'nde bulunan fragman Nippur'dan gelmekte olup MÖ 18. yüzyılın başlarına tarihlenmektedir. Fragmanın ön yüzü, Enkidu'nun yaşadığı sıkıntıyı ve bunun Gilgameş üzerindeki etkilerini konu edinmektedir. Bu anlatı, Yale tabletinin 79-90. satırlarıyla paralellik gösterir. Fragmanın arka yüzünde ise büyük olasılıkla yaşlıların uyarısı ve Gilgameş'in Enkidu'ya yaptığı konuşmayı içeren bir diyalogu anlatmaktadır (Bkz. George, 1999, ss. 107-108).

¹⁶ Nippur'daki Tablet Tepesi'nde hem konut hem de kâtip okulu olarak işlev gören bir yapının arka odasında bulunan okul tableti, MÖ 18. yüzyılın ortalarına tarihlenmektedir. Bir okul alıştırmaya tableti niteliğindeki bu tablet, Gilgameş'in Sedir Ormanı'na yaklaşırken gördüğü rüyaları konu edinmektedir. Söz konusu tablet, Standart Babilce versiyonunun IV. tabletinin 109. satırın ve 142. satırın tamamlanmasına yardımcı olmuştur (Bkz. Tigey, 1982, s. 29; George, 1999, s. 115).

¹⁷ Bağdat'ın doğu eteklerinde yer alan Şaduppum antik kenti sahası olan Tell Harmal'dan elde edilen iki Gilgameş tableti, bir özel konutta bulunmuş olup MÖ 18. yüzyılın başlarına tarihlenmektedir. Nippur'dan gelen Nippur tabletinde olduğu gibi, bu iki tablette okul alıştırmaya tableti niteliğindedir. Günümüzde Irak Müzesi'nde korunan söz konusu tabletler daha okunaklı olan tablet (tablet Ha₁ = IM 52615), Gilgameş'in Sedir Ormanı yolunda gördüğü rüyalardan birini ve Enkidu'nun bu rüyaya getirdiği açıklamayı içerir. Bu tabletin büyük kısmı, Standart Babilce versiyonunun IV. tabletinin 183. satırındaki boşluğu tamamlamak üzere kullanılmıştır. Daha az okunaklı olan ikinci tablet ise (Ha₂ = IM 52760), Gilgameş ile Enkidu'nun ormana vardıklarında yaptıkları konuşmayı aktarmaktadır. Bu tablet, Standart Babilce versiyonunun V. tabletinin 77. satırı tamamlamak için kullanılmıştır (Bkz. Tigay, 1982, s. 29; George, 1999, s. 118).

¹⁸ 1935 yılında Bağdat yakınlarındaki antik Nerebtum (Ishchali) sahasında bulunan Ishchali tableti, (Bauer Tableti veya Chicago Tableti olarak da bilinir) MÖ 18. yüzyılın başlarına tarihlenmektedir. Bir okul alıştırmaya tableti olan Ishchali tableti, Gilgameş ile Enkidu'nun Huwawa'yı öldürüp onun auralarını ele geçirmelerini ve ardından kutsal Sedir Ormanını tahrip etmelerini konu alır. Tablet içeriği Standart Babilce versiyonunun V. tableti'nin son kısmıyla kabaca paralellik gösterse de önemli farklılıklar barındırmaktadır. Bu farklılığa rağmen tabletin bazı kısımları, Gilgameş Destanı'nın Standart Babilce versiyonunun V. tabletinin 269. satırındaki hikâyeyi tamamlamak için kullanılmıştır (Bkz. George, 1999, s. 119).

¹⁹ Gilgameş'e ait kaynağı bilinmeyen tablet, günümüzde Irak Müzesi'nde (IM 21180x) bulunmaktadır. Söz konusu tabletin kökeni hakkında tek bilinen, Irak'tan gelmiş olduğudur. Oldukça tahrip olmuş olan tablet, Gilgameş ile Enkidu'nun kutsal kabul edilen sedir ağaçlarını kesip devirmelerini konu almaktadır. Bu tablet, kısmen Ishchali tabletiyle örtüşmektedir ve Gilgameş Destanı'nın Standart Babilce versiyonunun V. tabletinin 269. satırındaki hikâyeyi tamamlamak için kullanılmıştır (Bkz. George, 1999, s. 122).

bütünsel versiyonunun Eski Babil Krallığı döneminde oluşturulduğunu göstermektedir. Destan, bu dönemde bütünsel bir yapıya kavuşmuş olmakla birlikte, kökeni itibarıyla sözlü aktarım geleneğine dayandığından tekil bir yazara atfedilememektedir (George, 2018, ss. 3-4).

Modern araştırmacılar tarafından Gilgameş Destanı'nın ilk bütünsel versiyonu “*Eski Babilce*” versiyon olarak adlandırılırken, bu versiyon antik dünyada Pennsylvania ve Yale tabletlerinin açılış cümlesi nedeniyle “*Diğer Tüm Kralları Aşan*” adıyla bilinmekteydi. Günümüze yukarıda bahsi geçen 11 tablet parçası üzerinden ulaşan bu versiyon, bağlantısız birkaç bölümden oluşmaktadır. Versiyonun ana parçalarını özellikle Pennsylvania ve Yale tabletlerinin yanı sıra Şippar'dan geldiği düşünülen bir fragman oluşturur. Diğer tabletler ise hem Eski Babilce versiyonun hem Standart Babilce versiyonun tamamlanmasında kullanılmıştır (Tigey, 1982, ss. 39-40; George, 1999, s. xxi; Toorn, 2007, s. 25; Jastrow & Clay, 1920, ss. 9-16; George, 2018, s. 4).

Philadelphia Üniversitesi Müzesi tarafından satın alınan ve genellikle “*Gilgameş P*” olarak bilinen 240 satırlık Pennsylvania tableti, Güney Babil'den gelmekte olup yaklaşık MÖ 18. yüzyılın sonlarına tarihlendirilmektedir. Eski Babilce versiyonun II. tableti olma özelliği taşıyan Pennsylvania tableti; Gilgameş'in rüyalarını annesi Ninsun'a anlatmasını, Enkidu'nun vahşi yaşamdan çıkarak Uruk'a gelmesini, Gilgameş ile karşılaşmasını ve sonunda Gilgameş'in kral olarak meşruiyetinin kabul edilmesini konu alır. Söz konusu anlatı, Standart Babilce versiyonun I. ve XI. tabletleriyle paralellikler sergilemekle birlikte dil ve olay sıralaması bakımından farklılıklar içermektedir (Jastrow & Clay, 1920, s. 17; Tigey, 1982, ss. 44-45; George, 1999, s. 101).

Yale Üniversitesi tarafından satın alınan ve genellikle “*Gilgameş Y*” olarak bilinen 276 satırlık Yale tableti, Pennsylvania tabletinin devamı niteliğindedir. Yale tabletinin nereden geldiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, tabletin yazım stili ve diğer fiziksel özellikleri Pennsylvania tableti ile büyük ölçüde örtüştüğünden, muhtemelen aynı bölgeden gelmiş olduğu düşünülmektedir. Eski Babilce versiyonun III. tabletini oluşturan Yale tableti, Gilgameş ile Enkidu'nun Sedir Ormanı seferi için hazırlıklarını konu alır. Söz konusu anlatı, Standart Babilce versiyonun II. ve III. tabletleriyle tema bakımından benzerlik gösterse de dil ve olay sıralaması bakımından farklılıklar içermektedir (Jastrow & Clay, 1920, s. 17; Tigey, 1982, ss. 44-46; George, 1999, ss. 107-108).

MÖ 18. veya 17. yüzyıla ait olduğu tahmin edilen ve Şippar kökenli olduğu düşünülen fragman, birbirine eklenen iki parçadan oluşmaktadır. Bu parçaların biri Londra'daki British Müzesinde diğeri ise Berlin'deki Vorderasiatisches Müzesinde muhafaza edilmektedir. Okul alıştırma tableti niteliğinde olmayan bu fragman, bağımsız bir parça olmaktan ziyade destanın tümüne ait bir edisyon niteliğindedir. Ancak Şippar fragmanı, Pennsylvania ve Yale tabletlerinin temsil ettiği nüsha ile aynı içeriğe sahip değildir. İçerdiği metin, destanın Standart Babilce versiyonunun IX-X. tabletleriyle paralellik gösterir; fakat önemli farklılıklar da barındırır. Bazı dizeleri, Standart Babilce versiyonun I. tabletini tamamlamak için kullanılmıştır. Eski Babilce versiyona ise Şiduri'nin bilgelik öğütleri, bu fragman aracılığıyla dâhil edilmiştir (George, 1999, ss. 122-126; Maden, 2015, s. 96).

Gilgameş Destanı'nın yaklaşık MÖ 1700'e tarihlenen Eski Babilce versiyonu ile yaklaşık MÖ 1100'e tarihlenen Standart Babilce versiyonu arasındaki yaklaşık altı yüzyıllık metinsel boşluk, Orta Babil Dönemi'ne (yaklaşık MÖ 14. yüzyıl) ait bazı Hititçe, Hurrice ve Akadca fragmanlarla kısmen doldurulabilmektedir. Ancak bu metinler, destanın gelişimine dair istenildiği kadar net bir tablo sunmaz. Zira bunların büyük bölümü Mezopotamya dışındaki²⁰ merkezlerden günümüze ulaşmıştır ve çağdaş Eski Mezopotamya geleneğini mi yoksa daha erken (Eski Babilce) prototipleri mi yansıttıkları tartışmalıdır. Öte yandan, bu fragmanlar sayıca az, kısa ve parçalıdır; dolayısıyla diğer versiyonlarda belgelenen pasajlarla yalnızca kısmen örtüşürler (Tigay, 1982, ss. 110-111).

²⁰ Gilgameş'e dair Orta Babil Dönemi'ne ait metinler Güney Mezopotamya'daki Ur, Kenan'daki Megiddo ve Anadolu'daki Hitit başkenti Hattuša gibi merkezlerden gelmektedir. Hattuša'da, hem Hint-Avrupa dili olan Hititçe'ye hem de Mitanni Krallığı'nın Orta Mezopotamya'daki dili Hurrice'ye çevrilmiş metinler ele geçmiştir (Bkz. Tigey, 1982, ss. 11-12).

Gilgameş Destanı'nın en eksiksiz biçimde korunmuş versiyonu, yaklaşık MÖ 1100 yılında standartlaşan ve antik çağda "*Derinleri Gören*" olarak bilinen, günümüzde ise "*Standart Babilce*" versiyon olarak adlandırılan XI. tabletlik bir edisyondur. Muhtemelen MÖ 1. binyılın başlarında, daha önce destana dâhil edilmeyen Gilgameş, Enkidu ve Ölüler Diyarı anlatısının Akadca çevirisinden oluşan tablet, bu versiyona XII. tablet olarak eklenmiştir. Bu versiyonun bir kopyası, MÖ 7. yüzyılda Asur kralı Ashurbanipal'in Ninova'daki kraliyet kütüphanesinde, Layard tarafından 1854 yılında Kouyunjik höyüğünde gerçekleştirilen kazılar sırasında keşfedilmiştir²¹ (Tigay, 1982, s. 11; Moss, 2004, ss. 153-154; George, 1999, ss. xxiv-xxv; Jastrow & Clay, 1920, s. 9).

Standart Babilce versiyon, Eski Babilce versiyondan birçok yönden farklılık gösterse de, bu farklılıklar destanın temel biçimini veya kurgusunu etkilememiştir. Ayrıca, sözdiziminde kapsamlı değişiklikler yapılmış olmasına rağmen, Standart Babilce versiyon ile Eski Babilce versiyon arasında yeterli benzerlikler mevcuttur; bu da Standart Babilce versiyonun Eski Babilce versiyonun gözden geçirilmiş bir biçimini temsil ettiğini göstermektedir (Tigey, 1982, ss. 55-56). Gilgameş Destanı'nın XII. tabletlik Standart Babilce versiyonunu oluşturan tabletlerin her biri, altı sütuna (ön yüzde üç, arka yüzde üç) ayrılmış olup, her sütunda yaklaşık elli satır yer almaktadır. Metnin toplam uzunluğu ise yaklaşık 3600 satırı bulmaktadır (Jastrow & Clay, 1920, s. 9; George, 2018, s. 6; Abusch, 2001, s. 615).

Standart Babilce versiyonun I. tableti; Gilgameş'in Uruk kentinde güçlü ve acımasız bir kral olarak hüküm sürdüğü, tanrıların onu dengelemek için Enkidu'yu yarattığı ve Enkidu'nun vahşi yaşamdan medeniyetle tanışarak kente getirildiği süreci anlatır. Bu tablet ayrıca, Gilgameş'in gördüğü iki rüyayı ve annesi Ninsun'un bu rüyaları yorumlayarak Enkidu ile kuracağı arkadaşlığın işaretlerini verdiği bölümleri de içerir (George, 1999, ss. 1-11; Maden, 2015, ss. 1-11). II. tableti; Enkidu'nun medeniyetle tanışmasını, Gilgameş ile karşılaşp mücadele ettikten sonra dost olmalarını ve ikilinin Sedir Ormanları'na sefer hazırlıklarını konu alır (George, 1999, ss. 12-22, Maden, 2015, ss. 13-25). III. tableti; Gilgameş ve Enkidu'nun Sedir Ormanı'na yolculuk öncesi hazırlıklarını, yaşlılardan edindikleri nasihatleri, Ninsun'un Enkidu'yu evlat edinmesini ve Gilgameş'in yokluğunda Uruk'un yönetimi için verdiği talimatları aktarır (George, 1999, ss. 22-30; Maden, 2015, ss. 27-33). IV. tableti, Gilgameş ve Enkidu'nun yolculuk sırasında her üç günde bir kamp kurarak rüya görme ritüelleri düzenlemelerini, Gilgameş'in kâbuslardan uyanmasını, Enkidu'nun onu teskin etmesini, kahramanların Sedir Ormanları'na yaklaşmalarını ve Şamaş'ın Humbaba'ya ani bir saldırı önerisini konu alır (George, 1999, ss. 30-39; Maden, 2015, ss. 35-45). V. tableti; Gilgameş ve Enkidu'nun Sedir Ormanları'nda Humbaba ile karşılaşmasını, savaşlarını, Şamaş'ın Humbaba'yı kör etmek için rüzgâr göndermesini ve kahramanların onu öldürerek kutsal ormandan sedir ağaçlarını kesmeye başlamasını anlatır (George, 1999, ss. 39-47; Maden, 2015, ss. 47-54; Al-Rawi & George, 2014, ss. 69-90). VI. tableti; Gilgameş'in güzelliğın tanrıçası İstar'ın ilgisini çekmesini, onun teklifini reddetmesini, İstar'ın Anu'dan Cennet Boğası'nı istemesini, Boğa'nın Uruk'ta yıkıma yol açmasını ve Gilgameş ile Enkidu'nun Boğa'yı öldürmesini konu alır (George, 1999, ss. 47-54, Maden, 2015, ss. 55-63). VII. tableti; Enkidu'nun ilk rüyasında tanrılar tarafından ölüme mahkûm edildiğini görmesini, Enlil'in tapınağı için yaptığı sedir kapıyı lanetlemesini ve medeniyete uyum sağlamasında rol oynayan fahişeyi suçlamasını; ikinci rüyasında ise Ölüm Meleği tarafından yeraltı dünyasına çekilmesini, sonrasında hastalanmasını ve sonunda ölmesini anlatır (George, 1999, ss. 54-62; Maden, 2015, ss. 65-75). VIII. tableti; Enkidu'nun ölümünden sonra Gilgameş'in yas tutmasını, arkadaşının anısına bir yontu yaptırmasını ve yeraltı dünyasındaki tanrıların hoşnutluğunu kazanacak mezar eşyalarını hazırlamasını, ayrıca büyük bir ziyafet düzenleyip hazineleri tanrılara sunmasını konu alır (George, 1999, ss. 62-69; Maden, 2015, ss. 77-

²¹ Gilgameş Destanı'nın Standart Babilce versiyonu, Asur kralı Ashurbanipal'in (MÖ 668-627) başkenti Ninova'daki kütüphane kalıntılarında bulunan tabletlerden çözümlenmiştir. Gilgameş'e dair, Asur ve Kalhu gibi eski başkentlerden, güneydeki Babil'den ve Mezopotamya'nın en kuzeyindeki Sultantepe'den keşfedilen diğer tabletler, MÖ 1. binyıl tarihlenen kopyalar olup Ninova'dan gelen metinlerle büyük ölçüde benzerlik göstermektedir (Bkz. Tigey, 1982, ss. 11-12).

82). IX. tableti; Enkidu'nun ölümünden sonra kendi ölümlülüğünü fark eden Gilgameş'in ölümsüzlüğü aramak üzere Uruk'tan ayrılmasını, Utnapiştim'in sırlarını öğrenmek için dünyanın sonuna kadar yolculuk etmesini, yolunu koruyan akrep-adamın yardımıyla güneşin yolunu geçip mücevherlerle dolu bir bahçeye ulaşmasını anlatır (George, 1999, ss. 70-75; Maden, 2015, ss. 83-89). X. tableti; Gilgameş'in ölümsüzlük arayışı sırasında denizin ötesinde bilge bir tanrıçayla karşılaşmasını, uyarılarına rağmen Ölüm Suları'nı geçip Utnapiştim'e ulaşmasını ve ondan hayatın geçiciliği ile ölümün kaçınılmazlığı üzerine dersler almasını konu alır (George, 1999, ss. 75-87; Maden, 2015, ss. 91-104). XI. tableti; Gilgameş'in Utnapiştim'den ölümsüzlüğü öğrenme çabalarını, deniz dibinden gençleştirme özelliğine sahip bitkiyi almasını ve bitkinin çok geçmeden bir yılan tarafından çalınmasını nihayetinde ölümsüzlüğü elde edemeyeceğini anlamasını konu edinir (George, 1999, ss. 88-99; Maden, 2015, ss. 105-118). XII. tableti; Gilgameş Destanı'nın Standart Babilce versiyonun son tableti olmakla birlikte, aslında destanın bir parçası değildir. Daha önce de belirtildiği gibi metin Gilgameş, Enkidu ve Ölüler Diyarı şiirinin Akadca çevirisidir (George, 1999, s. 100; Maden, 2015, s. 119).

Gilgameş Destanı'nın Eski Babilce ve Standart Babilce Versiyonları Arasındaki Farklar ve Bilgeliğin Metamorfozu

Bilgelik kavramı, Sumerce'de *nam-kù-zu* veya *geštug*, Akadca'da ise *nēmequ*, *uznu rapaštu* veya *hasīsu* terimleriyle ifade edilmiştir. *Nam-kù-zu* ve *nēmequ* terimleri, “saf, kutsal bilgi” anlamı taşıırken, *geštug* ve *uznu rapaštu* terimleri “geniş kulağa sahip olmak” veya “bilgelikle donatılmış olmak” anlamına gelmektedir (Lambert, 1960, s. 1; Beaulieu, 2007, s. 3; Galter, 2015, s. 48; Cohen & Wasserman, 2021, ss. 121-141; Aydın, 2013, s. 254, 308, 503, 508, 809, 856, 857). Temel anlamı kulak olan *hasīsu* terimi ise semantik bir değişim²² sonucunda “bilge” anlamı kazanmıştır (Cohen, 2024, s. 168). MÖ 2. binyılın başlarında Akadca'nın bir lehçesi olarak ortaya çıkan Babilce'de de bilgelik kavramı *nēmequ* terimi ile ifade edilmiştir. Babilce'de *enqu*, *mudu*, *hassu* ve *etpēšu* gibi sıfatlar ise bilgeliği nitelendirmek amacıyla kullanılmıştır. Babilce'de bilgelik, genellikle kült ve büyü ilmindeki beceriyi ifade ettiğinden bu sıfatlar nadiren ahlaki bir içerikle²³ ilişkilendirilmiştir (Lambert, 1960, s. 1).

Nam-kù-zu ve *nēmequ* terimleri, bilginin ve bilgeliğin genel kavramlarına atıfta bulunduğu kısmen İbranice'de “hikmet” anlamına gelen *hokmā* ve Grekçe'de yaşam bilgeliği, erdemli düşünme ve doğru karar verme yetisini ifade eden *sofia* terimleriyle örtüşmektedir. Bununla birlikte, *nam-kù-zu* ile *nēmequ* terimleri birincil anlamlarında çiftçilik, zanaatkarlık, kâtiplik gibi belirli bir beceriyi veya uygar yaşam için gerekli olan deneyim ile bilgiyi tanımlamak amacıyla kullanılmıştır (Lambert, 1995, s. 34; Beaulieu, 2007, s. 4; Sweet, 1990, s. 47).

MÖ 2. binyıldan 1. binyıla geçiş sürecinden itibaren *nam-kù-zu* ve *nēmequ* terimleri Eski Mezopotamya'nın çivi yazılı yazınında bir tanrı sıfatı olarak (teodise türündeki *Ludlul Bēl Nēmeqi*²⁴ adlı eserde olduğu gibi) ya da tanrı tarafından seçilmiş bir kişiye bahşedilen gizli bilgi anlamında (talimat

²² Kulağı ifade eden terimlerin anlam kayması sonucu bilgelik anlamında kullanılmaları yeterince açıklanmamıştır. Bununla birlikte Eski Mezopotamya'da yalnızca kulak değil; kalp (*karšu*), iç organ (*libbu*) ve karaciğer (*šurru*) gibi vücut bölümleri de düşüncenin, kavrayışın ve dolayısıyla bilgeliğin merkezi olarak kabul edilmiştir (Bkz. Sweet, 1990, s. 47).

²³ Talimat türündeki “*Bilgelik Öğütleri*” isimli eserde söz konusu sıfatlar ahlaki içerikle ilişkilendirilmiştir (Bkz. Lambert, 1960, ss. 96-107; Pfeiffer, 1969, ss. 426-594).

²⁴ MÖ 1300 dolaylarında Şubši-mešrê-Şakkan isimli tarihi bir şahsiyet tarafından yazıldığı düşünülen “*Ludlul Bēl Nēmeqi*” isimli eser, onun çektiği acıları ve Marduk tarafından kurtarılışını konu edinir. Söz konusu eserde bilgeliğin efendisi Marduk'tur ve onun bilgeliği şeytan çıkarma konusundaki becerisidir (Bkz. Lambert, 1960, s.21-28; Pfeiffer, 1969, s. 434; Oshima, 2014, ss. 14-34; Lenzi, 2009, ss. 1-15).

türündeki *Öğütleri Dinleyin*²⁵ adlı eserde olduğu gibi) kullanılmaya başlanmıştır²⁶ (Toorn, 2007, s. 25). Gizli, sır niteliğinde ve herkesin ulaşamayacağı nitelikte olan bu tür bilgiler, Grekçe’de “*içsel*” anlamına gelen *esōterikos* teriminden türeyen “*ezoterizm*” bağlamında ele alınır ve “*ezoterik*” olarak nitelendirilir. Eski Mezopotamya’da bu terime karşılık gelen bir terminoloji olmamasına rağmen, bilginin yalnızca bilginlere özgü olduğu kavramı, MÖ 1. binyılda kâtiplik okullarından ve kraliyet kütüphanelerinden gelen çivi yazılı tabletlerin kapanış yazılarında (kolofonlarında) açıkça görülür. Söz konusu kolofonlarda, tabletlerin içeriğini görme veya öğrenme yetkisinin gizli bilgilere erişim hakkına sahip olan “*bilgili*”, “*âlim*” anlamındaki *mudû* terimiyle ifade edilen kişilere ait olduğu belirtilirken; tabletlerin içeriğini görmesi veya öğrenmesi yasaklanmış olan kimseler “*bilgisiz*”, “*öğrenmemiş*” anlamına gelen *la mudû* terimiyle nitelendirilmiştir. Bu ayrım, MÖ 1. binyılda bilginin seçilmiş ve inisiye olmuş kişiler arasında dolaşımında bulunduğunu, dolayısıyla Eski Mezopotamya entelektüel geleneğinde ezoterik bilgi anlayışının varlığını ortaya koymaktadır (Geller & Geus, 2014, ss. 3-4). Bu bilgi anlayışının iyi bilinen en erken tarihli kanıtlarından biri de Gilgameş Destanı’nın Standart Babilce versiyonudur. Söz konusu bilgi anlayışı, destanın Eski Babilce ve Standart Babilce versiyonlarının karşılaştırılmasıyla anlaşılmaktadır.

Antik dünyada “*Diğer Tüm Kralları Aşan*” olarak bilinen, yaklaşık 1000 satırdan oluşan ve Akadca’nın Babil lehçesinde yazıya geçirilen Gilgameş Destanı’nın Eski Babilce versiyonunda, Gilgameş yoldaşı Enkidu’nun ölümünün ardından ölümsüzlük arayışına girer ve yolculuğunun bir noktasında meyhaneci Şiduri ile karşılaşır ve ondan şu öğütleri alır:

Nereye koşuyorsun böyle, Gilgameş? Eline geçmeyecek aradığın yaşam. Tanrılar insanoğlunu yarattıklarında, ona yalnız ölümü verdiler; yaşamı kendi ellerinde tuttular. Karnın dolu olsun, Gilgameş; gece gündüz eğlen, gününü gün et, keyif sür, çalgılarla gül oyna; hep güzel giysiler olsun üstünde, başın temiz olsun, bedenin yıkanmış olsun; elinden tutan yavrura bak, karın mutluluğu tatsın göğsünde; budur insanoğlunun tek yapacağı...²⁷ (Tigay, 1982, s. 168; Abusch, 1993, ss. 1-14; Abusch, 2001, s. 617; George, 1999, s. 124; Maden, 2015, s. 96)

Şiduri tarafından Gilgameş’e verilen bu öğütlerin yer aldığı pasajın bir benzeri, Eski Mezopotamya bilgelik edebiyatı kapsamında sınıflandırılan metinlerde bulunmamaktadır. Ancak benzer öğütler, Eski Mısır ve İbrani bilgelik metinlerinde de görülmektedir. İbrani bilgelik metinlerinin, Gilgameş Destanı’ndan etkilenmiş olma ihtimali bulunsa da Eski Mısır bilgelik metinleri için bu olasılık pek muhtemel görünmemektedir. Bu nedenle bu öğretiler, halk bilgeliklerinin bir parçası kabul edilir. Nitekim Gilgameş Destanı’nda da bu öğretileri aktaran kişi, halk içinden bir kadın meyhaneci olan Şiduri’dir. Gilgameş Destanı’nın Eski Babilce versiyonunda Gilgameş, Şiduri’den aldığı bu öğretiyle, iyi bir yaşama giden yolun ölümlülüğü kabullenmekten ve yaşamın nimetlerinden ölçülü bir şekilde zevk almaktan geçtiği bilgeliğine ulaşmıştır (Tigey, 1982, s. 168; Toorn, 2007, s. 22).

²⁵ Geç Tunç Çağı’na tarihlenen “*Öğütleri Dinleyin*” isimli eser, “*Şüpû-amêlu’nun Talimatları*” veya “*Şimâ Milka’nın Talimatları*” olarak da bilinir. Bu eser, bilge tanrı Ea tarafından bilgelik bahşedilen Şüpû-amêlu’nun oğluna verdiği öğütleri konu alır (Bkz Cohen, 2013, ss. 81-129).

²⁶ Eski Mezopotamya’nın mitolojik ve edebi literatüründe bilgelik, en tutarlı biçimde su, yaratılış, büyü ve bilgelik tanrısı Ea (Sumerce Enki) ile ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle bilgelik, hem bir tanrı sıfatı olarak en çok Ea’ya atfedilmiş hem de insanlara bilgeliği bahşeden tanrı olarak Ea öne çıkmıştır. Mitolojik ve edebi metinlerde Ea, teknik becerileri ve zekice eylemleriyle tasvir edilir. Ea’nın teknik becerileri; kendisinin çiftçilik, kâtiplik ve demircilik gibi uzmanlık gerektiren mesleklerin koruyucu tanrısı olarak *ummânu* yani “*ilahi zanaatkâr*” unvanıyla kabul edilmesine neden olmuştur. Zekice eylemleri ise onun *bêl nêmeqi*, yani “*bilgelik ve vahyin efendisi*” olarak saygı görmesini sağlamıştır (Bkz. Pongratz-Leisten, 1999, ss. 15-16; Galter, 2015, ss. 66-76). MÖ 2. binyılda Babil kentinin yükselişiyle birlikte Ea’nın işlevlerinin büyük bir kısmı oğlu Marduk’a devredilmiştir. Bu yükseliş, Babil destanı *Enuma Eliş*’te anlatılmaktadır (Bkz. Adalı & Görgü, 2015, ss. 1-63).

²⁷ Şiduri tarafından verilen bu öğütler Gilgameş Destanı’nın Standart Babilce versiyonunda yer almamaktadır (Bkz. George, 1999, ss. 122-126; Maden, 2015, s. 96).

Simo Parpola, “*The Esoteric Meaning of the Name of Gilgamesh*” adlı çalışmasında Gilgameş adının²⁸ MÖ 1. binyılın yazım kurallarına göre “*denge ağacı*”²⁹ anlamına geldiğini ileri sürmüştür³⁰ (Parpola, 1993, ss. 192-195; Parpola, 1998, ss. 323-325; Parpola, 2014, s. 22). Parpola’nın MÖ 1.binyılda Gilgameş’in adının taşıdığı öne sürdüğü ezoterik anlam destanın içeriğiyle de örtüşmektedir. Zira, MÖ 1. binyıla tarihlenen ve ilk satırından dolayı Babilliler ve Asurlular tarafından “*Derinleri Gören*”³¹ olarak bilinen Gilgameş Destanı’nın Standart Babilce versiyonunu derleyen kâtip Sin-liqe-unninni, destana eklediği yirmi satırlık prologun ilk satırlarında Gilgameş’i; gizli olanı gören, saklı olanı keşfeden ve Tufan’dan önce bir mesaj getiren, başkalarının erişemeyeceği gizli bir bilgelik düzeyine yani ezoterik bir bilgiye erişmiş bir figür olarak tasvir eder (Tigey, 1982, ss. 149-143; George, 1999, ss. xxiv-xxv) Söz konusu prologun ilk satırları şu şekildedir:

Derinliği, ülkenin temellerini gören, her şeyi bilen, her konuda bilge olan! (...) Her şeyin bilgeliğinin toplamını öğrendi. Gizli olanı gördü, saklı olanı keşfetti, tufandan önce bir mesaj getirdi... (George, 1999, s. 1; Maden, 2015, s. 3).

²⁸ Gilgameş adının anlamı tartışmalı olsa da genel kabule göre adının anlamı “*atası kahraman olan*”, “*genç adam*” veya “*kahraman adam*” olarak kabul edilir (Bkz. Foster, 2018, s. xii; Nurullin, 2012, ss. 209-224). Simo Parpola ise Gilgameş adının “*mes ağacının filizi*” anlamına geldiğini; ancak *mes* kelimesinin Sumer dilinde aynı zamanda “*insan*” anlamına gelmesi nedeniyle bu ismin “*insanın soyu*” anlamına da gelebileceğini ileri sürmüştür (Bkz. Parpola, 1993, ss. 192-195; Parpola, 1998, ss. 323-325; Parpola, 2014, s. 22)

²⁹ Eski Mezopotamya kralları en eski zamanlardan itibaren kozmik ağaçla özdeşleştirilmiştir. Örneğin, Enmerkar ve Aratta’nın Kralı mitinde Sumer kralının elçisi efendisi hakkında şöyle der: “*Kralım, Enlil’in oğlu, devasa bir mes ağacıdır; bu ağaç, gökyüzü ile yeryüzünü birleştirerek yükseğe uzanmıştır; tepesine gökyüzü, gövdesine yeryüzü uzanır*” (Bkz. Satır 519-523. <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/section1/tr1823.htm>). Bir diğer örnek, Şulgi’ye ithaf edilmiş bir ilahidir: “*Sen, bir su kenarına dikilmiş kızıl ağaç kadar güçlüsün. Renkli meyvelerle dolu verimli bir mes ağacı gibi hoş bir görünüme sahipsin. Ninegala tarafından kutsal Dilmun hurma ağacı gibi sevilirsin. Serviler arasında yetişen canlı bir sedir gibi hoş bir gölgen vardır*” (Bkz. Şulgi D 32–35 (<http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=t.2.4.2.04#>)).

³⁰ Ezoterik gelenekte ağaç; gökyüzü ve yer arasındaki birleştirici bir köprü olup, köklerin dünyayı, gövdenin dünyasal yaşamı ve dalların ilahi/kozmetik boyutu temsil eden bileşenleridir. Bu nedenle Parpola, Gilgameş Destanı’nın Standart Babilce versiyonunu “*Hayat Ağacı*” metaforu üzerinden aşamalar hâlinde ilerleyen bir bilgelik yolculuğu olarak yorumlar. Bu yoruma göre, destandaki her tablet, Gilgameş’in bilgelik gelişiminin belirli bir aşamasına karşılık gelir: I. ve II. Tabletler, Gilgameş’in hayvani tutkularını ve ruhsal uyanışını temsil ederek Gilgameş’in hayat ağacının köklerini oluşturur. III. Tablet, Gilgameş’in bilgeliğe giden yolunun genel hatlarını yansıtarak hayat ağacının gövdesinde konumlanır. IV–VIII. Tabletler, Gilgameş’in ruhsal gelişimi ve ahlaki olgunlaşmasını göstererek hayat ağacının gövdesinin üst kısmı ve dallarının başlangıcına karşılık gelir. IX. Tablet, Gilgameş’in ilahi bilgelik kaynağına ulaşmasını temsil ederek hayat ağacının dallarının ortasını oluşturur. X–XI. Tabletler, Gilgameş’in ölüm, kayıp ve arkadaşlık üzerinden kazandığı derin bilgeliği aktarır; bu nedenle hayat ağacının dallarının üst kısmına denk gelir. XII. Tablet ise Gilgameş’in ölmüş dostu Enkidu ile yeniden birleşerek ölüm sonrası bilgiye erişimini ve göğe yükselme deneyimini gösterir; bu da Parpola’ya göre hayat ağacının dallarının en üst noktasına karşılık gelir (Parpola, 1993, ss. 192-195; Parpola, 1998, ss. 323-325; Parpola, 2014, s. 22).

³¹ Standart Babilce versiyonunun prologunun ilk cümlesinde geçen “*derinliği gördü*” ifadesindeki “*derinlik*” Ea’nın kozmik alanını, başka bir deyişle bilgeliğin ve yaratılışın kaynağını temsil etmektedir. Gilgameş’in Ea’nın alanına inerek “*derinliği görmesi*”, sıradan ölümlülerin erişemeyeceği tanrısal ve yaratılışla ilgili sırlarla temas kurduğu anlamına gelir (Bkz. George, 1999, s. 1).

Gilgameş, prologda sözü edilen bu gizli bilgeliğe, XI. tabletten anlaşılacağı üzere, tufandan kurtulan Utnapiştim'in bulunduğu Ölümsüzlük Ülkesi Dilmun'a yaptığı yolculukla ulaşmıştır (Tigey, 1982, ss. 237-240; George, 1999, s. 88; Maden, 2015, ss. 106-107). Bu yolculukla elde ettiği gizli bilgeliğe ise tufan hikayesi ve gençleştirici bir bitkinin varlığını kapsamaktadır:

Bak sana şimdi bir gizi açacağım, tanrıların bir gizini açacağım. Bilirsin Şuruppak kentini, bilirsin, Fırat'ın kıyısındadır; tanrılar eskiden orada otururdu. Büyük Tanrılar bir gün Tufan'a karar verdiler... (George, 1999, ss. 88-89; Maden, 2015, s. 107)

Bir gizi açayım sana Gilgameş, insanoğlunun bilmediği bir gizi: Bir ot var, kökü dikenli bir ot, dokunmayagör parmaklarına batar, böğürtlen dikenidir dikenleri işte ele geçirirsen bu otu, ölümsüz yaşamı avcunda bil... (George, 1999, s. 85; Maden, 2015, s. 116)

Eski Mezopotamya'da tufan öyküsü, belirli bir seçkin topluluk arasında korunan gizli bir bilgi değildi; aynı şekilde halk hikayelerinde sıkça rastlanan gençleştirici bir bitkinin varlığı da gizemli bir bilgi değildi. Bu bağlamda, Standart Babilce versiyonda Gilgameş'in Utnapiştim diyarından ulaştığı ezoterik bilgi büyük ölçüde retoriktir. Bununla birlikte Gilgameş'in bu bilgeliğe sıradan ölümlülerin ulaşamayacağı bir yer olan Utnapiştim'in diyarından elde etmiş olması destanın Eski Babilce versiyonuna göre önemli bir dönüşümü yansıtır. Başka bir deyişle Standart Babilce versiyonda ulaşılan bilgeliğe, yarım bin yıl önce yazılan Eski Babilce versiyonda olduğu gibi ömür boyu deneyimle titizlikle edinilen bir insan bilgisi değildir; tanrısalıdır. Bu nedenle artık bilgeliğin sesi Eski Babilce versiyonda olduğu gibi sıradan bir kadın meyhaneci değil; tufan öncesinden tanrılaştırılmış bir kahramandır.

Gilgameş Destanı'nın Versiyonları Arasında Görülen Metamorfozun Nedenleri

Hititlerin MÖ 1595 yılı civarında Babil'i yağmalaması, Eski Babil Krallığı'nın sonunu getirmiştir. Eski Babil Krallığı'nın hüküm sürdüğü topraklarda ortaya çıkan siyasi boşluğu ise güneydeki bataklık bölgesinden çıkan Deniz Kavimleri doldurmuştur. Bu tarihsel süreçte, muhtemelen Eski Babil Krallığı'nın son dönemlerinde Avrasya bozkırları veya Zagros dağlık bölgelerinden gelen ve kendilerini "Galzu" olarak adlandıran bir grup, Babil ve çevresine yayılmış ve mevcut nüfusla barışçıl bir şekilde kaynaşmış haldeydi. Akadca'ya uyarlanmış isimleri "kaššū"dan hareketle Kassitler olarak adlandırılan bu grup, Deniz Kavimlerinin Babil'deki hakimiyetine son vermeyi başarmıştır. Kassitlerin, Babil'in kontrolünü nasıl ele geçirdiklerine dair bilgilerimiz sınırlı olsa da onların bu başarıları büyük ölçüde MÖ 15. yüzyılın başlarında yaşamış olan Ulam-Burias ile ilişkilendirilir (Bryce, 2016).

Yaklaşık dört yüzyıl (MÖ 1570-1155) süren Kassit Dönemi, Eski Mezopotamya edebiyat tarihinin ikinci ve son büyük inşaa dönemi olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde Orta Babilce'nin temel alınması ve Eski Babilce'nin bazı biçimlerinin restore edilmesi sonucunda, özel bir edebi lehçe olan Standart Babilce yaratılmıştır. Bildiğimiz kadarıyla bu lehçe konuşulmamış, yalnızca yazın dili olarak kullanılmıştır (Streck, 2022, ss. 1-10; Slanski, 2003, ss. 485-521). Bu dönemde yalnızca yazın dili değil, Eski Mezopotamya'daki entelektüel yaşam da önemli bir dönüşüm geçirmiş; büyük ölçüde tanrılar ile insanlar arasında arabuluculuk yapma ihtiyacına odaklanmıştır. Söz konusu ihtiyaçlar doğrultusunda Kassit Dönemi'nde kâtipler, okullarda aldıkları temel eğitimin ardından tapınaklarda, saraylarda veya bilgili ailelerin özel evlerinde uzmanlık eğitimi görmüşlerdir. Söz konusu uzmanlık eğitimi üç ana disipline ayrılır: *Bārûtu* (Kahinlik Sanatı), *Ašipûtu* (Şeytan Çıkarma Sanatı) ve *Kalûtu* (Ağıt Yakma Sanatı). Tüm bu gelişmeler, Eski Babil Krallığı döneminde genç kâtip adaylarının eğitim aldığı edubba kurumunun işlevini kaybetmesine ve bu kurumun müfredatını oluşturan Sumer edebiyatının büyük bir kısmının yok olmasına yol açmıştır (Lambert, 1960, s. 14; Beaulieu, 2007, s. 11).

Kassit Dönemi'nde edubba'nın hümanist kâtiplik eğitiminden teolojik bir eğitime geçişle birlikte kâtipler; şeytan çıkarma, astroloji ve kehaneti geleneksel bilgeliğe ilişkilendirmiş ve bu disiplinlerle ilgili yazılı metinleri "Adapa'nın Bilgeliği", "Bilgelerin Bilgeliği" veya "Ea'nın Bilgeliği" olarak

nitelendirmişlerdir. Bu nitelendirme, Kassitli kâtiplerin kendilerini Adapa'nın ve diğer apkalluların³² mirasçıları olarak görmeye başladığını göstermektedir. Söz konusu kâtipler ayrıca çırak kâtiplere hem mitler ve destanlar gibi anlatı geleneğine ait klasik metinleri hem de büyü, astroloji ve kehanet gibi bilimsel bilgileri tanıtmış ve bu metinlerin sır niteliğinde olduğu, yalnızca seçilmiş inisiyellerle paylaşılması gerektiğini öğretmişlerdir. Böylece Kassit Dönemi'nde bilgelik, tanrılar tarafından seçilmiş kişilere bahşedilen ezoterik bir bilgi haline dönüşmüştür (Toorn, 2007, ss. 26-27).

Yaklaşık MÖ 1100'e tarihlenen Gilgameş Destanı'nın Standart Babilce versiyonunu derleyen ve destana yirmi sekiz satırlık bir prolog ekleyen Sin-liqe-unninni, MÖ 13 veya 11. yüzyılda yaşamış olduğu düşünülen Uruk'lu bir kahindir (Tigey, 1982, s. 12; George, 1999, s. xxiv; Bryce, 2016). Sin-liqe-unninni, Gilgameş Destanı'na eklediği proloğun ilk satırlarında, Kassit Dönemi kâtiplik geleneğine uygun olarak Gilgameş'i "her şeyi bilen, her konuda bilge olan, her şeyin bilgeliğinin toplamını öğrenmiş, gizliyi görmüş, saklıyı keşfetmiş" biri olarak tasvir eder. Proloğun 6. satırında ise Gilgameş, hem zamansal hem de mekânsal olarak erişilemez nitelikte olan tufandan önceye ait "gizli bilgelige" erişmiş olarak resmedilir. Söz konusu durum, bilginin yalnızca tanrı ya da tanrısal nitelikli figürler tarafından seçilmiş inisiyeler için erişilebilir olduğu Kassit Dönemi kâtiplik geleneğiyle doğrudan ilişkilidir (Toorn, 2007,ss. 26-27). Proloğun 10. satırında ise Gilgameş'i tüm işlerini bir stele kaydetmiş bir tür kâtip olarak tasvir eden Sin-liqe-unninni, proloğun sonunda yine Kassit geleneğiyle uyumlu bir biçimde, Gilgameş'in bilgeliğinin yazılı bir bilgelik olduğunu ve bu bilgelige yalnızca tableti eline alıp okuyabilenlerin erişebileceğini şu sözlerle bildirmektedir:

Şimdi de git, bakır kutuyu ara, tunç halkayı tutup çevir, gizli kapağı bulup aç, lacivert taşından tableti çıkar ve oku; gör ne sınavlardan geçmiş Gilgameş! (George, 1999, s. 1; Maden, 2005, s. 4).

Söz konusu pasajda Sin-liqe-unninni'nin amacı, Gilgameş'i Kassit Dönemi'nin idealize edilmiş bilge kâtibisi ve bilgelik kaynaklarının koruyucusu olarak konumlandırmaktır. Bu bağlamda Standart Babilce versiyon, yalnızca bir kahramanlık hikâyesi olmanın ötesine geçer; tufan öncesi döneme ait gizli bilginin yazı yoluyla ölümsüzleştirildiği ve seçkin kâtipler aracılığıyla gelecek kuşaklara aktarıldığı bir kültürel ve edebi mirasın taşıyıcısı hâline gelir.

Sonuç

İnsanlık tarihinin en eski epik anlatısı olarak kabul edilen ve modern dünyada bir asırdan uzun süredir bilinen Gilgameş Destanı, kadim bilgelik geleneğine dayanan Eski Mezopotamya uygarlığından günümüze ulaşan en önemli çivi yazılı edebiyat eseridir. Edebi gelenekte Uruk şehrinin efsanevi eski kralı Gilgameş ile tanrılar tarafından ona yoldaş olması için yaratılan Enkidu'nun dostluğunu, maceralarını ve ölüm karşısındaki çaresizliklerini konu alan bu metin, Erken Hanedanlık Dönemi'nden III. Ur Krallığı Dönemi'ne kadar olan tarihsel süreçte sözlü olarak aktarılmıştır. III. Ur Krallığı'nın kurucusu Ur-Nammu ve oğlu Şulgi'nin, kraliyet ilahilerinde kendilerini Lugalbanda'nın oğlu ve Uruk'un efsanevi kralı Gilgameş'in kardeşi olarak tanıtmaları, dönemin şair ve kâtiplerinin Gilgameş'in yaşam öyküsünü ve kahramanlıklarını yazıya aktarmasına neden olmuştur. III. Ur Krallığı döneminde yazıya aktarılan bu ilk şiirler, hem Eski Babil Krallığı dönemindeki eğitim kurumlarında okutulan Gilgameş'e dair Sumerce şiirlerin temelini oluşturmuş hem de Gilgameş Destanı'nın Akadca ile yazılmış ve günümüzde iyi bilinen Eski Babilce versiyonunun yaklaşık MÖ 1700 civarında ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu versiyonun, sonraki nesil kâtipler ve şairler tarafından hem üslup hem de tema açısından değiştirilip geliştirilmesi sonucunda, Gilgameş Destanı'nın yaklaşık MÖ 1100 civarında standartlaşan ve günümüzde Standart Babilce versiyonu

³² Akad mitolojisinde Apkallu (Sumer mitolojisinde Abgal) bilge tanrı Ea'ya (Sumerce Enki) hizmet eden yedi büyük bilgedir. Bu bilgelerin baş kişisi Adapa'dır. Adapa mitosuna göre bilgelikle kutsanan Adapa, Oannes-Uanna adıyla medeniyetin kurucu babası olarak bilinir (Bkz. Speiser, 1969, ss. 101-103; Andreasen, 1981, ss. 179-194).

olarak bilinen XI. tabletlik bir edisyonu ortaya çıkmıştır. Muhtemelen MÖ 1. binyılın başlarında, daha önce destana dâhil edilmeyen Gilgameş, Enkidu ve Ölüler Diyarı anlatısının Akadca çevirisinden oluşan tablet, bu versiyona XII. tablet olarak eklenmiştir.

Gilgameş Destanı'nın Eski Babilce ve Standart Babilce versiyonu, bilginin kaynağı ve erişilebilirliği bakımından zıt iki model sunarak, MÖ 2. binyıldan MÖ 1. binyıla geçiş sürecinde Eski Mezopotamya edebi geleneğinde bilgelik kavramının tanım ve kaynağında meydana gelen dönüşümü ortaya koymaktadır. Eski Babilce versiyonda, Gilgameş'in ölümsüzlük arayışı sonucu ulaştığı bilgelik, ezoterikleşmemiş ve tecrübeye dayalı bir insan bilgisidir; nitekim bu bilginin aktarıcısı halktan bir figür olan meyhaneci Şiduri'dir. Buna karşılık destanın Standart Babilce versiyonunda bilgelik, ezoterik bir nitelik kazanmış; tanrısal kökenli, gizli ve yalnızca seçkin kişilerce erişilebilir bir bilgidir; nitekim bu bilginin aktarıcısı, tufandan kurtulmayı başaran, tanrısallaştırılmış Utnapiştim'dir. Destanın iyi bilinen iki versiyonu arasında bilginin kaynağı ve erişilebilirliği bakımından gözlemlenen bu farklılık, doğrudan Kassit Dönemi kâtiplik geleneğiyle ilişkilidir. Zira Gilgameş Destanı'nın Standart Babilce versiyonunu derleyen ve destana yirmi sekiz satırlık bir prolog ekleyen Kassit geleneğine göre yetişmiş Uruk'lu kâhin Sîn-liqe-unninni'dir. Söz konusu kâhin destana eklediği prologla, halk figürü Şiduri üzerinden sunulan insani bilgeliği yeniden konumlandırmış ve onu tanrısal kökenli, yalnızca seçkin kâtiplerin erişebildiği ezoterik bir mirasa dönüştürmüştür. Sonuç olarak, Gilgameş Destanı'nın Kassit dönemi edebi geleneğine uygun biçimde yeniden şekillendirilmesi, metnin Babilli ve Asurlu kâtipler ile âlimler açısından gerçek bir bilgelik metni işlevi gördüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, bir bilgelik metni olarak Gilgameş Destanı, Eski Mezopotamya bilgelik edebiyatında bilgelik kavramının evrimini ve kâtiplerin bu evrimdeki merkezi rolünü göstermesi açısından büyük bir öneme sahiptir.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Abusch T. (1993). Gilgamesh's request and Siduri's denial. Part 1: The meaning of the dialogue and its implications for the history of the epic. M. E. Cohen, D. C. Snell & D. B. Weisberg (Yay.haz.), *The tablet and the scroll: Near Eastern studies in honor of William W. Hallo* içinde (s.1-14). CDL Press.
- Abusch T. (2001). The development and meaning of the Epic of Gilgamesh: An interpretive essay. *Journal of the American Oriental Society*, 121(4), 614-622, <https://doi.org/10.2307/606502>
- Ackerman, S. (2005). *When heroes love: The ambiguity of eros in the stories of Gilgamesh and David*. Columbia University Press.
- Adalı, S. F., & Görgü, A. T. (Çev.). (2015). *Babil yaratılış destanı: Enuma Eliş*. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Al-Rawi, F. N. H., & George, A. (2014). Back to the cedar forest: The beginning and end of Tablet V of the Standard Babylonian Epic of Gilgameş. *Journal of Cuneiform Studies*, 66, 69-90. <https://doi.org/10.5615/jcunestud.66.2014.0069>
- Alster, B. (2005). *Wisdom of Ancient Sumer*. COL Press.
- Andreasen, N. E. (1981). Adam and Adapa: Two anthropological characters. *Andrews University Seminary Studies*, 19(2), 179-194.
- Arnaud, D. (1987). *Emar IV/4. Mission archéologique de Meskéné*. Editions Recherche sur les Civilisations.
- Aydın, N. (2013). *Büyük Sümerce sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Beaulieu, P.-A. (2007). The social and intellectual setting of Babylonian wisdom literature. C. R. Matthews (Yay. haz.), *Wisdom literature in Mesopotamia and Israel* içinde (ss. 3-19). Society of Biblical Literature.
- Bryce, T. R. (2016). *Babylonia: A very short introduction*. Oxford University Press.
- Buccellati, G. (2019). The first Gilgamesh: Conjectures about the earliest epic. P. S. Avetisyan, R. Dan, & Y. H. Grekyan (Yay. haz.), *Over the mountains and far away: Studies in Near Eastern history and archaeology presented to Mirjo Salvini on the occasion of his 80th birthday* içinde (ss. 114-119). Archaeopress Publishing Ltd.
- Cohen, Y. (2013). *Wisdom from the late Bronze Age*. Society of Biblical Literature.

- Cohen, Y. (2024). The limit of transmission: Babylonian wisdom literature and wisdom in non-cuneiform literatures. F. Sironi & M. Viano (Yay. haz.), *Wisdom between East and West: Mesopotamia, Greece and beyond* içinde (ss. 167-186). Edizioni Ca' Foscari.
- Cohen, Y., & Wasserman, N. (2021). Mesopotamian wisdom literature. W. Kynes (Yay. haz.), *The Oxford handbook of wisdom and the Bible* içinde (ss. 121-141). Oxford University Press.
- Edzard, D.O. (1958). Enmebaragesi, contemporain de Gilgameş. P. Garelli (Yay. haz.), *Gilgameş et sa légende* içinde (s. 57). Imprimerie Nationale, Librairie C. Klincksieck.
- Edzard, D.O. (1990). Gilgamesh und Huwawa A. I. Teil. *Zeitschrift für Assyriologie*, 80, 165-203.
- Edzard, D.O. (1991). Gilgamesh und Huwawa A. II. Teil. *Zeitschrift für Assyriologie*, 81, 165-233.
- Edzard, D.O. (1993). "Gilgamesh und Huwawa." *Zwei versionen der Sumerischen zedernwaldepisode nebst einer edition von Version 'B'*. Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse.
- Englund, R. K. (1998). Texts from the Late Uruk period. P. Attinger & M. Wäfler (Yay. haz.), *Mesopotamien. Späturuk-Zeit und Frühdynastische Zeit* içinde (ss. 13-233). Universitätsverlag.
- Finkelstein, J. J. (1957). The so-called Old Babylonian Kutha Legend. *Journal of Cuneiform Studies*, 11, 83-88.
- Foster, B. R. (2005). *Before the muses: an anthology of Akkadian literature*. Pennsylvania State University Press.
- Foster, B. R. (2010). Clothig in Sargonic Mesopotamia: Visual and written evidence. C. Michel & M.-L. Nosch (Yay. haz.), *Textile terminologies in the ancient Near East and Mediterranean from the third to the first millennia BC* içinde (ss. 110-146). Oxbow Books.
- Foster, B. R. (2018). Introduction. B. R. Foster (Çev. & Yay. haz.), *The Epic of Gilgamesh: A new translation, analogues, criticism and response* içinde (ss. xi-xxii). W. W. Norton & Company.
- Frayne, D. (2001). The Sumerian Gilgamesh poems. B. R. Foster (Çev. & Yay. haz.), *The Epic of Gilgamesh: A new translation, analogues, criticism* içinde (ss. 103-158). W. W. Norton & Company.
- Galter, H. D. (2015). *Der Gott Ea/Enki: Der akkadisch überlieferung*. Verlag für die Technische Universität Graz.
- Geller, M., & Geus, K. (2014) Esoteric knowledge in antiquity-some thoughts. K. Geus & M. Geller (Yay. haz.), *Esoteric knowledge in antiquity* içinde (ss. 3-6). TOPOI-Dahlem Seminar for the History of Ancient Sciences Vol. II.
- George, A. (1999). *The epic of Gilgamesh: The Babylonian epic poem and other texts in Akkadian and Sumerian*. Penguin.
- George, A. (2007). The Epic of Gilgamesh: Thoughts on genre and meaning. J. Azize & N. Weeks (Yay. haz.), *Gilgameş and the World of Assyria* içinde (ss. 37-66), Peeters.
- George, A. (2018). The Epic of Gilgamesh. A. S. Mittman & M. Hensel (Yay. haz.), *Primary sources on monsters demonstrate, vol. 2* içinde (ss. 7-16). Arc Humanities Press.
- Gordon, E. I. (1953). Mesilim and Mesannipadda-Are they identical?. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 132, 27-30.
- Jastrow, M., J., & Clay, A. T. (1920). *An old Babylonian version of the Gilgamesh epic on the basis of recently discovered texts*. Yale University Press.
- Katz, D. (1993). *Gilgamesh and Akka*. Styx Publications.
- Klein, J. (1976). Šulgi and Gilgameş: Two brother-peers (Šulgi O). B. L. Eichler (Yay. haz.), *Kramer anniversary volume. Cuneiform studies in honor of Samuel Noah Kramer* içinde (ss. 271-292). Verlag Butzon & Bercker.
- Kramer, S. N. (1958). Gilgameş: Some new Sumerian data. P. Garelli (Yay. haz.), *Gilgameş et sa légende* içinde (ss. 54-68). Imprimerie Nationale, Librairie C. Klincksieck.
- Krebernik, M. (1998). Die Texte aus Fara und Tell Abu Salabih. J. Bauer, R. K. Englund, & M. Krebernik (Yay. haz.), *Mesopotamien: Späturuk-Zeit und Frühdynastische Zeit* içinde (ss. 237-427). Vandenhoeck und Ruprecht.
- Lambert, W. G. (1958). Gilgameş in Religious, Historical and Omen Texts and the Historical city of Gilgameş. P. Garelli (Yay. haz.), *Gilgameş et sa légende* içinde (ss. 54-68). Imprimerie Nationale, Librairie C. Klincksieck.
- Lambert, W. G. (1960). *Babylonian wisdom literature*. Clarendon.
- Lambert, W. G. (1995). Some new Babylonian wisdom literature. J. Day, R. P. Gordon, & H. G. M. Williamson (Yay. haz.), *Wisdom in ancient Israel* içinde (ss. 30-42). Cambridge University Press.
- Langdon, S. H. (1923). *Babylonian wisdom*. Luzac.

- Lenzi, A. (2019). *Translation of Ludlul bēl nēmeqi (The poem of the righteous sufferer)*. University of the Pacific Scholarly Commons.
- Maden, S. (Çev.). (2015). *Gilgamiş Destanı*. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Michalowski, P. (2006). The strange history of Tummal. P. Michalowski & N. Veldhuis (Yay. haz.), *Studies in Sumerian literature* içinde (ss. 145-165). Brill.
- Michalowski, P. (2010). Maybe epic: The origins and reception of Sumerian heroic poetry. D. Konstans & K. Raaflaub (Yay. haz.), *Epic and history* içinde (ss. 7-25). Wiley-Blackwell.
- Moss, J. (2004). *World literature and its times: Middle Eastern literatures and their times*. Thomson Gale.
- Nougayrol, J. (1968). *Extrait de Ugaritica V. pagination originale. Textes suméro-accadiens des Archives privées d'Ugarit*.
- Nurullin, R. (2012). The Name of Gilgames in the Light of Line 47 of the First Tablet of the Standard Babylonian Gilgames Epic. L. E. Kogan, N. Koslova, S. Loesov & S. Tishchenko (Yay.haz.), *Babel und Bibel 6: Annual of Ancient Near Eastern, Old Testament, and Semitic Studies* içinde (s.209-224). Eisenbrauns.
- Oelsner, J. (2003). Aus den sumerischen literarischen Texten der Hilprecht-Sammlung Jena: Der Text der Tummal-Chronik. W. Sallaberger, K. Volk, & A. Zgoll (Yay. haz.), *Literatur, Politik und Recht in Mesopotamien: Festschrift für Claus Wilcke* içinde (s.209-224). Harrassowitz.
- Oshima, T. (2014). *Babylonian poems of pious sufferers: Ludlul Bēl Nēmeqi and the Babylonian Theodicy*. Mohr Siebeck.
- Parpola, S. (1993). The Assyrian Tree of Life: Tracing the Origins of Jewish Monotheism and Greek Philosophy. *Journal of Near Eastern Studies*, 52, 161-208. <https://doi.org/10.1086/373622>
- Parpola, S. (1998). The esoteric meaning of the name of Gilgamesh. J.P. Prague (Yay.haz.), *Intellectual life of the Ancient Near East* içinde (ss. 315-328). Oriental Institute.
- Parpola, S. (2014). Globalization of religion: Jewish cosmology in its Ancient Near Eastern context. M.J. Geller (Yay.haz.), *Melammu : The Ancient world in an age of globalization* içinde (ss. 15-27). Edition Open Access.
- Pfeiffer, R. H. (1969). Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament: Counsels of Wisdom. J. B. Pritchard (Yay. haz.), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament* içinde (s.425-427). Princeton University Press.
- Pongratz-Leisten, B. (1999). *Herrschaftswissen in Mesopotamien. Formen der Kommunikation zwischen Gott und König im 2. und 1. Jahrtausend v. Chr.* The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Rubio, G. (2011). Sumerian literature. C. S. Ehrlich (Yay. haz.), *From an antique land: An introduction to Ancient Near Eastern literature* içinde (ss. 11-76). Rowman & Littlefield Publishers.
- Rubio, G. (2012). Reading Sumerian names, II: Gilgameš. *Cuneiform Studies*, 64,3-16, <https://doi.org/10.5615/jcunestud.64.0003>
- Samet, N. (2020). Mesopotamian wisdom. M. Goff & S. L. Adams (Yay. haz.), *The wiley blackwell companion to wisdom literature* içinde (ss. 328-348). Wiley-Blackwell.
- Samet, N. (2023). Instructions of Shuruppak: The World's Oldest Instructions Collection. L. Quick & J. Vayntrub (Yay. haz.), *Human interaction with the natural world in wisdom literature and beyond* içinde (ss. 216-229). T&T Clark.
- Slanski, M. (2003). Middle Babylonian period. R. Westbrook (Yay. haz.), *A history of ancient Near Eastern law, 2 vol.* içinde (ss. 485-520). Brill.
- Sollberger, E. (1962). The Tummal inscription. *Journal of Cuneiform Studies*, 16, 40-47. <https://doi.org/10.2307/1359332>
- Speiser, E. A. (1969). Ancient Near Eastern texts relating to the Old Testament: Adapa. J. B. Pritchard (Yay. haz.), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament* içinde (ss. 101-103). Princeton University Press.
- Steinkeller, P. (2003). An Ur III manuscript of the Sumerian King List. W. Sallaberger, K. Volk, & A. Zgoll (Yay. haz.), *Literatur, Politik und Recht in Mesopotamien: Festschrift für Claus Wilcke* içinde (ss. 267-292). Harrassowitz.
- Sweet, R. (1990). The sage in Akkadian literature: A philological study. J. G. Gammie & L. Perdue (Yay. haz.), *The sage in Israel and the Ancient Near East* içinde (ss. 45-65). Eisenbrauns.
- Tigay, J. H. (1982). *The evolution of the Gilgamesh epic*. University of Pennsylvania Press.
- Van der Toorn, K. (2007). Why wisdom became a secret: On wisdom as a written genre. C. R. Matthews (Yay. haz.), *Wisdom literature in Mesopotamia and Israel* içinde (ss. 21-29). Society of Biblical Literature.
- Vanstiphout, H.L.J. (1999). The use(s) of genre in Mesopotamian literature: An Afterthought. *Archiv Orientalní*, 67, 703-717.
- Veldhuis, N. (2003). Sumerian Literature. G. J. Dorleijn & H. L. J. Vanstiphout (Yay. haz.), *Cultural Repertoires: Structure, Function and Dynamics* içinde (ss. 29-43). Peeters.

Veldhuis, N. (2003). Sumerian literature. G. J. Dorleijn & H. L. J. Vanstiphout (Yay.haz.), *Cultural Repertoires: Structure, Function and Dynamics* içinde (ss. 29-43), Peeters.

Westenholz, A. (1974-1977). Old Akkadian school texts: Some goals of Sargonic scribal education. *Archiv für Orientforschung*, 25, 95-110.